

ЧЛАНЦИ И ИЗВОРИ

Stanko JOVANOVIĆ*, muzej@danilovgrad.me
Srećko ŽIVANOVIĆ*
Boško IKOVIĆ*

ZAPAŽANJA O LOKALITETU CRKVINE ĆURILAC U BJELOPAVLICIMA

ABSTRACT: *In this article, authors will try to interpret data and archaeological situation of Crkvine Ćurilac site, based on data and documentation from excavation campaign in 1986. From the available data, we are talking about one villa rustica from Late Antique period, located next to river Zeta in Bjelopavlići. The goal of the article is to present material from this site, archaeological evidence and to suggest in which course the research should go on.*

KEY WORDS: *Bjelopavlići, Late Antique, villa rustica, architecture, pottery*

Lokalitet Crkvine Ćurilac nalazi se na desnoj obali rijeke Zete, na oko dva kilometra od Danilovgrada (slika 1). Prvi spomen ovog lokaliteta potiče iz 1887. godine, u članku učitelja Jovana Lauševića koji je objavljen u časopisu *Glas Crnogorca*. Ovaj kraj, kako navodi Laušević, ranije se nazivao Blatinac Ćuriočki, a na tom mjestu se nalazila velika crkva dužine osamnaest i širine devet metara. Takođe navodi da je na pomenutom mjestu pronalazio opeke od crvenice i tegule. Neposredno u blizini ove crkvine, navodi, nalazi se jedna kamena volta (svoda) za koju kaže da je bila peć. Dodaje i da je tu postojao mlin za masline, za koji nema podataka o gradnji, budući da se tada nijesu sadile masline, ili su tek poneki stanovnici počeli sa sadnjom u to doba.¹ Petar Šobajić ovo mjesto naziva Blatinište i navodi da se tu dobro

* Master arheolog, kustos – arheolog Zavičajnog muzeja u Danilovgradu

** Master arheolog, istraživač – pripravnik Arheološkog Instituta u Beogradu

*** Viši konzervator u penziji

¹ J. Лаушевић, Црквине, у Глас Црногорца, бр. 23, 10.06.1887.

očuvao temelj stare crkve Malonšića sa okolnim objektima.² Rajko Kalezić opisuje lokalitet, navodeći kao vjerovatnoću, postojanje dvije rimske bazilike (?).³ Tokom arheološkog rekognosciranja opštine Danilovgrad 1985. godine⁴ konstatuje se da lokalitet obuhvata površinu 60 x 20 m sa ocrtanim temeljima jednog objekta sa kvadratnom prostorijom (dimenzija 3.7 x 3.5 m) čiji su zidovi bili debljine 0,50 m. Tom prilikom pronađeni su fragmenti rimskih opeka na obali Zete dok je na dubini od 0,50 m pronađena bronzana moneta iz trećeg vijeka nove ere kao i fragmenti rimske opeke i keramičkog materijala.⁵

Nakon znatne devastacije lokaliteta građevinskim mašinama, 1986. godine sprovedena su manja sondažna arheološka istraživanja kojima je rukovodio Milan Pravilović.⁶ Rezultati istraživanja do sada nisu objavljeni.⁷

Sama dokumentacija o arheološkim istraživanjima nije kompletna. Nedostaje dnevnik terenskih istraživanja, a u Zavičajnom muzeju Danilovgrada nalazi se tehnička i fotografska dokumentacija, kao i pokretni arheološki materijal koji je prikupljen tokom istraživanja. Na osnovu ovih podataka, u ovom radu ćemo predstaviti rezultate tadašnjih istraživanja, kao i iznijeti određene zaključke u onoj mjeri koliko to bude moguće.

I

Istraživanja su započela nakon intervencije buldožera, kako je navedeno u fotodokumentaciji. Prema situacionom planu istraživanja su se odvijala sjeverozapadno i jugozapadno od kuće Petra Vukovića. Prvenstveno se krenulo sa istraživanjem objekta II, kako je prikazano u tehničkoj dokumentaciji (sonda I) (slika 2).

Objekat II je pravougaone osnove, a tokom istraživanja otkriveni su sjeverni i zapadni zid ovog objekta. Prema fotodokumentaciji, zidovi su rađeni od kamena povezanog malterom. To se može vidjeti kako na fotodokumentaciji, tako i na tehničkom crtežu na kojem je prikazan ruševinski sloj objekta II, na kraju sjevernog zida (slika 3). Osim kamena i maltera, primjećuje se prisustvo fragmenata opeka, kao i jedna kost. Ova konstrukcija ima pravougaoni (?) oblik i izgledno je bila dio objekta II. Osim na crtežu, na jednoj fotografiji snimljenoj sa južne strane uočava se dodatni zid koji se pru-

² П. Шобајић, (1926) 1996, 77.

³ Лист Пobjеда 27.08.1967.

⁴ Stručna ekipa u sastavu: Olivera Žižić, Ljubo Glušac i Milan Pravilović.

⁵ CANU, Odeljenje društvenih nauka, Komisija za arheologiju, karton br. 184.

⁶ Istraživanja su rađena u saradnji Muzejsko – dokumentacionog centra Danilovgrad, Arheološke zbirke Crne Gore i gimnazije Petar I Petrović Njegoš. Dokumentacija s arheoloških istraživanja nalazi se u Zavičajnom muzeju Danilovgrada.

⁷ Lokalitet je u skromnom obliku obrađen u dva rada, jednom master radu iz 2023. godini, Jovanović, 2023, i u monografiji B. Ikovića iz 2025. godine (prethodno magistarski rad).

žao uporedo sa sjevernim zidom (slika 4). Upravo je tu konstatovano najveće prisustvo maltera.

Unutar objekta između sjevernog i zapadnog zida pronađena je manja pravougaona konstrukcija, dimenzija 2, 80 x 1, 69 m. Temelj konstrukcije je napravljen od četiri opeke pravougaonog oblika, dok je ispod njih postavljen lomljeni kamen. Zidovi su napravljeni od opeka koje su vertikalno slagane i sve su bile povezane malterom. Pod konstrukcije je rađen od maltera, a najinteresantniji detalj je *poklopac od kamene urne* ugrađen u sami pod ove konstrukcije. Gornje opeke su bile ukopane u nivou sa površinom, a one su bile napravljene od crveno pečene gline i imale su djelimično očuvane žigove, koji nisu čitljivi. Nema naznaka da je ova konstrukcija imala svod. U dokumentaciji ova konstrukcija okarakterisana je kao grobnica I. U samoj grobnici nije bilo nalaza, osim što su se u šutu pojavljivali manji fragmenti luksuzne mermerne oplata. Veći fragmenti mermerne oplata pronađeni su tokom istraživanja, dok u samoj dokumentaciji o tome nema preciznijih podataka.

Objekat I je takođe pravougaone osnove, ali je manjih dimenzija u odnosu na objekat II. Detaljan crtež za ovaj objekat postoji, i prema njemu se može opisati način zidanja ovog objekta (slika 5). Za gradnju ovog objekta korišćen je takođe kamen koji je povezan malterom. Zid je očuvaniji na krajevima južnog i sjevernog zida, gdje se primjećuje da je korišćen lomljeni kamen različitih dimenzija pravilno slagan u dva reda, dok je unutrašnjost ispunjena manjim kamenjem koji je povezivan malterom. Unutrašnjost ovog objekta definisana je kao prostorija A, prema crtežnoj i fotodokumentaciji. Jedino logično objašnjenje jeste da se ulaz u ovu prostoriju nalazio sa zapadne strane.

Pored ova dva objekta, otkrivena je i konstrukcija definisana kao keramička peć (slika 7). Međutim, u dokumentaciji nije naveden podatak gdje je tačno pronađena, budući da nije ucrtana u situacioni plan.

II

Što se tiče materijala koji potiče s ovog lokaliteta, treba opet naglasiti da je tokom rekognosciranja pronađena jedna bronzana moneta iz trećeg vijeka (slika 8). Ovo se ističe iz razloga što je na osnovu te monete u dostupnoj dokumentaciji ovaj lokalitet datovan upravo u treći vijek. Nedaleko od lokaliteta, tokom zemljanih radova, mještani su pronašli fragmente praistorijske posude (urna?).⁸ Osim toga, u periodu prije samih istraživanja pronađeni su djelovi fasadne opeke, izrađene u *opus reticulatum* stilu (slika 8). Pronađen je i jedan element hipokausta (slika 9).

⁸ Prema usmenom kazivanju jednog od autora ovog rada koji je radio u Zavičajnom muzeju (B.I.).

Tokom arheoloških istraživanja 1986. godine pronađeni su različiti fragmenti luksuzne mermerne oplate, koja je zasigurno bila import (slika 10). U sondi I pronađeno je više fragmenata grnčarije, od kojih se izdvajaju četiri različita oboda, kao i dvije drške. Na prostoru između objekata I i II pronađena je jedna perla i dva fragmenta stakla, kao površinski nalazi. U sloju zemlje raskopane buldožerom u blizini *keramičke peći* pronađeni su fragment poklopca i jedan keramički pršljenak.

U daljoj analizi, prvenstveno ćemo se osvrnuti na gradnju zidova oba objekta. Zidovi oba objekta građeni su u *opus incertum* stilu (slika 11). Sličan način zidanja primjećuje se na primjeru prostorije 3 objekta IX u Dokleji, koji je sagrađen tokom drugog i trećeg vijeka nove ere.⁹ S druge strane, pronađene opeke tipa *opus reticulatum* upućuju na to da je ovaj stil korišćen prilikom oblaganja zidova objekata I i II, njihovih prostorija ili nekog drugog objekta koji nije pronađen tokom istraživanja.¹⁰

Fragmenti mermera su u bijeloj boji. Četiri fragmenta su debljine 2,2 cm, jedan 0,9 cm, dok je četvrti 1,5 cm. Četvrti fragment debljine 1,5 cm pronađen je u konstrukciji definisanoj kao grobnica, dok za ostala tri ne postoje podaci gdje su tačno pronađeni. Teško je reći da li su bili dio zidne ili podne dekoracije.¹¹ Na Mirištima mermerne pločice korišćene su za izradu podnih mozaika tokom četvrtog vijeka.¹²

Konstrukcija koja je tokom istraživanja definisana kao grobnica svakako je jedini element kojem se s više pažnje može pristupiti (slike 12 – 16). Ako posmatramo oblik same konstrukcije, ona svakako podsjeća na grobnice. Po obliku može odgovarati tipu IV s jugoistočne nekropole Dokleje. U tim grobovima podovi su popločavani ravnim opekama, ali su građeni od lomljenog kamena, tesanika i kamenih ploča, što nije slučaj s našom konstrukcijom.¹³ Takođe, u grobovima ovog tipa pretežno se nalaze staklene boce, čaše i metalni predmeti, što opet nije slučaj s našom konstrukcijom.¹⁴ S druge strane, postavlja se pitanje nedostatka skeletnih ostataka pokojnika, ako je u pitanju inhumacija, ili nedostatka gara i pepela i recipijentata za smještaj ostataka pokojnika. Poklopac kamene urne, ugrađen u pod konstrukcije, izgledno predstavlja sekundarnu upotrebu. Kamene urne korišćene su kao recipijenti za smještaj ostataka spaljenih pokojnika. U Dokleji one su konstatovane u grobovima spaljenih pokojnika (tipa I/2), koji

⁹ Živanović, 2011, 27 – 54.

¹⁰ Za tehnike zidanja pogledati Vitruvije, *Arhitektura*, 51; Basler, 1972; Kilić – Matić, 2004, 97 – 99.

¹¹ Slična situacija je s lokalitetom Katoro – Tiola u Hrvatskoj, prema Majkić, Gobić – Bravar, 2017, 105 – 107.

¹² Zagarčanin, 2014, 48, sl. 8 a – e.

¹³ Цермановић – Кузмановић, Велимировић – Жижић, Срејовић, 1975, 26 – 27.

¹⁴ Isto.

se datuju od prvog do trećeg vijeka nove ere.¹⁵ Kamene urne konstatovane su i u sepulkarnim (porodičnim) grobnicama s iste nekropole, koje se datuju u prvi i drugi vijek,¹⁶ mada sigurno se mogu pripisati i trećem vijeku. Da li je sahranjivanje ovog tipa bilo zastupljeno na samom lokalitetu Crkvine Ćurilac ili u bližoj okolini? Jedini podatak imamo iz muzejske dokumentacije, gdje se spominje da у селу Туриоцу мјесто Црквине... нађени су... остаци гробља...¹⁷

Alternativna interpretacija bi mogla biti da se radi o piscini/bazenu. Slične prostorije nalazimo u vili na Mirištima. Prema M. Suiću su služile za sakupljanje kišnice,¹⁸ mada u slučaju Crkvina, kao i u slučaju vile na Mirištima, navodna piscina bi se nalazila unutar objekta II. M. Zagarčanin predlaže da bi se onda radilo o kultnom mjestu ili nekoj vrsti liječilišta, na primjeru piscina u vili na Mirištima.¹⁹ Jednostavno, nedostatak bilo kakvih skeletnih ostataka zaista umanjuje mogućnost da je ovdje riječ o grobnici, kako je navedeno u terenskoj dokumentaciji. Ostaje još jedna relevantna interpretacija ove konstrukcije, a to je da je ova konstrukcija, sa recipijentom od kamena, služila za sakupljanje ulja, npr. od maslina, ili za vino.²⁰ Slična konstrukcija za čuvanje vina pronađena je na lokalitetu Hulda u Izraelu, koja se datuje u petom vijeku nove ere.²¹ Jedna od prostorija sa piscinom iz vile na Mirištima se u četvrtom vijeku transformiše u radionicu za pravljenje maslinovog ulja.²² Budući da se ovaj lokalitet nalazi na području sa izuzetno plodnom zemljom, klimatskim uslovima koji su pogodni za poljoprivredu, voćarstvo, kao i vinogradarstvo, na obali rijeke Zete... svakako da je logički pretpostaviti da se radi o jednoj vili rustici sa ekonomskim objekom.²³ S tim u vezi, bliži smo opciji da vjerujemo da je ova konstrukcija u stvari prostorija za sakupljanje i čuvanje maslinovog ulja (naročito zbog početne opaske da se tu nekada nalazio mlin za masline) ili vina, mada dok se ne sačekaju nova istraživanja i obavezno arheobotaničke analize, treba biti strpljiv u konačnom zaključku.²⁴

¹⁵ Isto, 20.

¹⁶ Isto, 258.

¹⁷ Књига важнијих догађаја на подручју општине Даниловград, Нови антички локалитет, 4. VIII 1967.

¹⁸ Suić, 1976, 167.

¹⁹ Zagarčanin, 2014, 47.

²⁰ Prema usmenom kazivanju mr Mileta Bakovića, ovakva konstrukcija je pronađena prilikom arheoloških istraživanja vile rustike u Donjoj Gorici, što je relativno blizu lokaliteta Crkvine Ćurilac. Mr Mile Baković je bio rukovodilac arheoloških istraživanja. Da je presa korišćena i za vino i za maslinovo ulje, pogledati Peacock&Williams, 1991, 34.

²¹ Kloner, 2009, 289 – 293, fig. 49.3

²² Zagarčanin, 2021, 359, sl. 13b i 13c.

²³ Pogledati Cato, De agriculture, I 5, 2.

²⁴ Za proizvodnju vina i maslinovog ulja, pogledati Rossiter, 1981, 345 – 361.

Što se tiče nalaza keramike, pronađeno je dosta sitnih fragmenata, ali se mogu izdvojiti neki koji se mogu bliže odrediti.

Fragment I, pronađen u sondi I, predstavlja fragmente oboda, vrata i trbuha bikoničnog lonca srednje fakture sa primjesama pijeska i kamenčića (T. I, 1). Obod koso razgrnut i sa unutrašnje strane užlijebljen, dok je sam lonac mrke do crne boje. Ornamentisan je blago urezanim horizontalnim linijama. Fragment liči kao da je dio kaseurole, posude za spremanje hrane. To su pretežno otvoreni kotlići sa zaobljenim dnom. Primjerak sa lokaliteta Crkvine Ćirilac sličan je tipu Late Roman C formi 4 po Hayes – u.²⁵ Ovaj tip uvozne grnčarije je veoma rasprostranjen u kasnoj antici, a porijeklo vodi iz Male Azije. Moguće je da je primjerak sa lokaliteta Crkvine Ćirilac rezultat lokalne produkcije. Ovaj tip je u upotrebi od petog do sedmog vijeka.²⁶ Takođe je sličan tipu Hayes 59, naročito varijantama koje se javljaju u prvoj polovini petog vijeka u Narboni, Taragoni, Garlati i Kartagini.²⁷ Sa područja Crne Gore sličan je posudama koje su pronađene na lokalitetu Mirišta.²⁸

Fragment II, pronađen u sondi I, predstavlja obod i ramena posude (lonca?) (T. I, 2). Srednje je fakture, sa primjesama sitnijeg i krupnijeg pijeska, mrke boje i zaravnjene spoljne površine. Obod je razgrnut, sa unutrašnje strane blago užlijebljen. Slični lonci su pronađeni na lokalitetu Mirišta, gdje su opredijeljeni u šesti vijek.²⁹ Na lokalitetu Diana je pronađen sličan lonac, datovan u četvrti ili peti vijek.³⁰ Na lokalitetu Rtkovo – Glamija, sličan lonac je datovan u peti vijek.³¹

Što se tiče fragmenta III, pronađenog u sondi I, u pitanju su obod i trbuh zdjele (T. I, 3). Fine je fakture, svijetlo - sive, mrke boje pečenja. Jasno se vidi upotreba vitla. Obod je razgrnut, pravougaono profilisan, bez ikakvih primjesa ni dekoracije. Okvirno joj je sličan obod afričke sigilate s lokaliteta Krk iz Hrvatske (Forum Municipia Flavia Fulfinuma), koji se datuje u četvrti ili peti vijek.³²

Fragment IV predstavlja obod lonca (T. I, 4). Fragment je srednje fakture sa primjesama pijeska, kamenčića i pleve. Moguće je da ima i tucane keramike. Obod je razgrnuti vidna je upotreba vitla. Posuda je jarko narandžaste ili mrke boje. Posuda je rađena na vitlu. Na lokalitetu Mirišta slični lonci su široko datovani od drugog do četvrtog vijeka.³³

²⁵ Hayes, 1972, 323 – 324, fig. 70.

²⁶ Isti, 323: 1977, 62.

²⁷ Bonifay, 167, fig. 92.

²⁸ Zagarčanin, 2014, T:7/13, 15, 16, 18.

²⁹ Isti, 29, T:6/11, 13, 19.

³⁰ Jevremović, 1987, 61, T VI, II/3.

³¹ Габричевић, 1986, 80, fig. 10.1.

³² Konestra, 2015, 161, T.7: 4

³³ Zagarčanin, 2021, 412, T. X, 3d, 13d.

Fragment V jeste fragment poklopca posude za kuvanje ili čuvanje hrane. Iako hronološki neosjetljiv materijal, po profilu odgovara tipu Hayes 21 i 22, koji se datuje u drugom vijeku nove ere.³⁴ Vjerovatno lokalne proizvodnje.

Posebno bi uporedili ove fragmente keramike sa keramičkim materijalom koji potiče sa Dokleje. Na prvom mjestu, pronađena drška iz sonde I, koja ne odgovara nijednoj već navedenoj posudi, jako narandžaste boje, odgovara drškama urni tipa VII/3B s jugoistočne nekropole Dokleje.³⁵ Karakteriše ih krušoliki recipijent, ukošen ili horizontalno razgranut obod i zaobljeno dno, sa ili bez omfalosa. Izrađene su od nedovoljno prečišćene gline i pečene su u raznim tonovima crvene boje. Datovane su novcem Krispine i Aleksandra Severa, znači u drugi i treći vijek nove ere. Najsličnija drška je upravo drška urne iz groba 41 koja je datovana novcem Aleksandra Severa (prva polovina trećeg vijeka).³⁶ Ove urne su proizvod lokalne lončarske radi-onice.³⁷ Treba navesti da su autori M. Živanović i D. Drašković mišljenja da ovi tipovi urni više odgovaraju kasnoantičkim primjercima grnčarije sa Korinta i Herakleje.³⁸ Ova drška bi mogla pripadati i tipu trouhog lončića (II/3) sa iste nekropole, koji se datuju u prve decenije četvrtog vijeka.³⁹ Takođe bi mogla odgovarati i dršci lonca koji je pronađen u prostoriji 3 objekta IX na Dokleji.⁴⁰ Ovaj lonac pripada grupi lokalne produkcije, dok se okvirno može datovati od četvrtog do petog vijeka.⁴¹

Fragment II bi odgovarao loncu pronađenim u prostoriji 3 objekta IX na Dokleji, razgrnutog oboda, iznutra konkavnog, koji formira ležište za poklopac. Široko je rasprostranjen od četvrtog do šestog vijeka.⁴² Smatraju se proizvodima lokalne produkcije.⁴³

Fragment IV je sličan loncima lokalne produkcije koji se pripisuju najmlađoj fazi od četvrtog do petog vijeka. Najsličniji je primjercima s koso postavljenim zidovima.⁴⁴ Takođe je sličan tipu lonca pronađenom u prostoriji 8 objekta IX, koji su takođe analogni loncima iz prostorije 3 istog objekta.⁴⁵

³⁴ Hayes, 1972, 45, fig. 7.

³⁵ Цермановић – Кузмановић, Велимировић – Жижић, Срејовић, 1975, 210, сл. 75.

³⁶ Isto, 210, сл. 114, инв. 340.

³⁷ Isto, 211.

³⁸ Živanović, Drašković, 2011, 67; Slane&Sanders, 2005: fig. 3; Ончевска Тодоровска, 2010: Т. 14, сл. 1 i Т. 15, сл. 114

³⁹ Цермановић – Кузмановић, Велимировић – Жижић, Срејовић, 1975, 202, сл. 57.

⁴⁰ Živanović, Drašković, 2011, 68, Т. 7.1

⁴¹ Isto, 80.

⁴² Isto, 69; Ончевска Тодоровска, 2010, 142; Pickersgill, Roberts, 2003, fig. 22, 169-170.

⁴³ Isto, 69.

⁴⁴ Isto, 10, Т. 6.

⁴⁵ Грујић, 2013, 31, Т. 6. 1.

Posude tipa kaseurola takođe su zastupljene u prostoriji 3 objekta IX. Interesanta su dva fragmenta ovih posuda (T. 6. 9, 12).⁴⁶

Podvodnim rekognisciranjem rijeke Zete, na samo 400 – 500 m uzvodno od lokaliteta kod mjesta Odžina Mala pronađeno je i nekoliko fragmenata amfora. Nažalost, fragmenti amfora nijesu dovoljni za njihovu precizniju tipologiju, kao ni datovanje, iako ovakve drške pripadaju tipu Dressel 7 – 11, koje se pojavljuju tokom prvog vijeka.⁴⁷ Amfore pronađene na Dokleji, u prostoriji 3 objekta IX, a koje su služile za prenos maslinovog ulja ili vina pripadaju tipovima Keay 3 ili Africana I, zatim Keay 26 i Late Roman 2.⁴⁸ To su amfore koje se datuju od drugog do sedmog vijeka, u zavisnosti od tipa amfore. U istom objektu, u prostoriji 8, pronađene su amfore tipa Dressel 2 – 4, 6B, 20, 23A i 23B.⁴⁹

Nažalost, pošto nemamo podataka o tome gdje su tačno pronađeni fragmenti navedenih keramičkih posuda, niti u kom kontekstu, odnosno, da li unutar objekta II ili izvan... preciznije datovanje nije moguće odrediti. Možemo okvirno reći da keramika pripada kasnoantičkom periodu, eventualno se određujući za period između trećeg i šestog vijeka nove ere. To je kuhinjska (lonci i kaseurola), upotrebna (zdjela) i ambalažna (amfore) keramika. Za kuhinjsku i upotrebnu keramiku moglo bi se pretpostaviti da su lokalnog karaktera, mada bi za takvu tvrdnju bilo potrebno uraditi hemijske analize. Valja naglasiti da je zemlja u Bjelopavličima bogata glinom, naročito na ovoj strani rijeke Zete. Kada se od lokaliteta krene put sela Orašja i Sladojevog Kopita i rijeke Sušice, glina je učestalija u sastavu zemljišta. Osim toga, ona mijenja boju, od tamnosmeđe do potpuno bijele u podnožju planine Garač, gdje se nalaze navedena sela.

Od ostalih nalaza, vrijedno je pomenuti jedan fragment staklene perle, kao i jedan fragment oboda i vrata staklene posude. Odgovara formi Isings 111.⁵⁰ U pitanju su pehari sa stopom. Ovi tipovi staklenih posuda bili su prisutni isključivo na Mediteranu tokom rimskog perioda. Posude ovog tipa datuju se od četvrtog do šestog vijeka i predstavljaju formu koja je preživjela kasnu antiku i nalazi se u kontekstima šestog, a čak i sedmog vijeka, naročito u Italiji.⁵¹ U Dokleji je postojala staklarska radionica tokom druge polovine četvrtog i petog vijeka,⁵² te nije isključeno da i ovaj fragment predstavlja proizvod lokalnog karaktera.

⁴⁶ Isto, 66.

⁴⁷ Martin – Kilcher, 2003, 69 – 84. Mada treba navesti da dva fragmenta dosta podsjećaju na drške helenističke amfore koju su objavili Hayes&Slane, 2022, 42, pl. 5, 149, i datovali u drugi vijek stare ere. Ova amfora nije klasifikovana.

⁴⁸ Živanović, Drašković, 2011, 74;

⁴⁹ Грујић, 2013, 33 – 34.

⁵⁰ Isings, 1957, 139. Zahvaljujemo Milošu Živanoviću na ukazanoj pomoći i savjetu.

⁵¹ Isings, 1957, 139 – 140.

⁵² Živanović, 2011, 27 – 51; 2014.

III

Iako sve navedeno ide u prilog tezi istraživača da su pronašli ostatke keramičke peći, na osnovu jedne fotografije to nije moguće prihvatiti. I na ovom primjeru se vidi koliko je značajno da dokumentacija o arheološkim istraživanjima bude kompletna.

Nakon što smo ovim detaljno analizirali kompletnu arheološku situaciju, u mjeri u kojoj je to bilo moguće, potrebno je dati neke zaključke o ovom lokalitetu. Prvo, treba konstatovati da je ovo jedan od dva lokaliteta rimskog – kasnoantičkog perioda na ovoj strani rijeke Zete, odnosno jedini lokalitet koji je arheološki istražen (drugi je lokalitet Koljat, koji nije istražen). Većina rimskih i kasnoantičkih lokaliteta nalazi se na drugoj strani rijeke Zete. Primjera radi, lokaliteti Sige, Zidanice i Luke nalaze se maltene jedan uz drugi. Lokalitet Crkvina Pod Vrh je takođe relativno blizu. To su lokaliteti koji se nalaze uz put koji je prikazan na čuvenoj Tabuli Peutingeriani.⁵³ Do sada je bilo karakteristično vezivati jedan lokalitet za jednu od stanica koje se spominju na ovoj karti. Za područje Bjelopavlića uvijek su dva lokaliteta bila u opticaju: Sige i Gradina u Martinićima.⁵⁴ Međutim, možda bi trebalo razmišljati o korpusu lokaliteta koji su zajedno činili jednu od ovih stanica. Jednostavno, takva koncentracija lokaliteta na malom području navodi da se o navedenim lokalitetima razmišlja o jednoj cjelini, a ne o zasebnim jedinicama.

Vraćajući se na lokalitet Crkvine Ćurilac, izgledno je da se na njemu nalazila jedna vila rustika. Za objekat II, na osnovu unutrašnje konstrukcije koju smo definisali kao prostoriju za čuvanje maslinovog ulja ili vina, trebalo bi ovaj objekat posmatrati kao ekonomski. Pošto znamo prema situacionom planu da su fragmenti keramike pronađeni na nekom mjestu u arealu objekta II, vjerovatno je da su postojale još neke prostorije, da li stambenog karaktera za žitelje, ili možda za proizvodnju keramičkih posuda. To su i dalje samo ideje i pretpostavke, za koje nema sigurne evidencije. Objekat I ostaje potpuna nepoznanica. Prema dokumentaciji, čini se da ova dva objekta nijesu bila u direktnoj vezi. Unutrašnji prostor objekta I, definisan kao prostorija A, prirodno navodi da su tadašnji istraživači imali ideju gdje se nalazi prostorija B, iako nije nigdje navedena. Prema crtežu, objekat I nastavljao se prema istoku. U tom slučaju sjeverni i južni zid objekta I nastavljali su se u tom pravcu. To se može zaključiti i na osnovu crteža, gdje se vide temelji koji su se pružali prema južnom zidu, gdje se završavao prostor prostorije A, dok je sjeverni zid nastavljao ka istoku. Svakako, funkciju ovog objekta nije moguće definisati.

⁵³ Pogledati Mijović, 1987, 121 – 135.

⁵⁴ Isto;

Fragmenti amfora koji su pronađeni na samom lokalitetu, kao i u neposrednoj blizini, u koritu rijeke Zete, ukazuju da je funkcionisala trgovina između grada Dokleje i lokaliteta na području Bjelopavlića. Položaj Crkvina upućuje na to da je bio jedan od lokaliteta koji je vršio trgovinu s Doklejom. Ne bi trebalo isključiti ni opciju o postojanju neke vrste pristaništa.⁵⁵

Iako je najvažniji nalaz za datovanje, bronzana moneta iz trećeg vijeka govori nam jedino da je lokalitet bio aktivan tokom tog vijeka. To je jasno i na osnovu opisanih fragmenata keramike.

IV

Kada diskutujemo o lokalitetima koji gravitiraju ka gradu Dokleji, prosto nije moguće pri zaključivanju koristiti i oslanjati se na podatke o samom gradu. O Dokleji je mnogo pisano te ovdje upućujemo na obimnu literaturu,⁵⁶ dok su za naš rad vrlo interesantna neka novija viđenja o uticaju Diokletijana na razvoj grada.⁵⁷ Ukratko, prema T. Turkoviću, *izgleda kao da je Dioklecijan obnovio centar svog rodnog grada od nule, uljepšavajući ga novim javnim zgradama i javnim prostorima, čineći tako Dokleju (Diokleju) svojim najvećim graditeljskim poduhvatom*.⁵⁸ Prema nalazima iz jugoistočne nekropole, *od Диоклецијана до Констанса II (Dokleja) доживљава ренесанс који се може мерити с оним из периода Флавијеваца*.⁵⁹ Ova konstatacija je potvrđena nalazima iz prostorije 3 objekta IX.⁶⁰ Što je i prirodno, budući da stvaranjem provincije Praevalitane grad Dokleja postaje jedan od dva središta ove provincije (drugi je Skadar).⁶¹ Ono što se pokazalo na primjeru privatnih posjeda na primorju jeste da su u ovom periodu upravo oni imali ključni uticaj na ekonomiju i početak dezurbanizacije gradova.⁶² Jedino u tom kontekstu bi mogli interpretirati pronađeni novčić i fragmente keramike. Ako je novčić iz trećeg vijeka, a keramički materijal pretežno pripada kasnoantičkom periodu, možda treba razmišljati u pravcu da ovaj kompleks na Crkvinama dobija na značaju poslije četvrtog vijeka. Svakako donju granicu lokaliteta ne možemo ni u naznakama pretpostaviti.

⁵⁵ Prema jednom od autora ovog rada, jedno takvo pristanište može se ubicirati s druge strane rijeke Zete, na mjestu zvanom Postup, prema Иковић, 2014, 105, sl. 9.

⁵⁶ Osim već navedenih radova koji se tiču Dokleje, pogledati Sticotti, 1913 (1999); Koprivica, 2015; Baković, 2010; 2011; Munro, 2013; Загарчанин, 2014, 49 – 65; 2012, 45 – 69; Živanović, Stamenković, 2012, 119 – 143; Stevović, 2014; *Историја Црне Горе, Том I*, 1967.

⁵⁷ Turković, 2021a, 9 – 34; 2021b, 9 – 21; 2022, 102.

⁵⁸ Turković, 2022, 83.

⁵⁹ Цермановић – Кузмановић et al, 1975, 260.

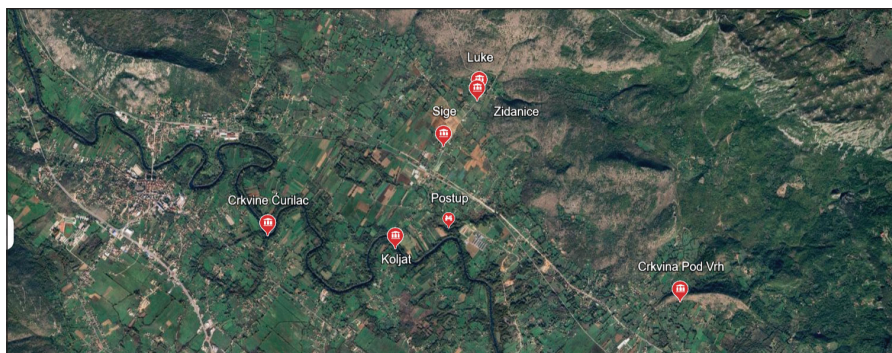
⁶⁰ Živanović, Drašković, 2011, 80.

⁶¹ O tome pogledati Загарчанин, 2014, 54.

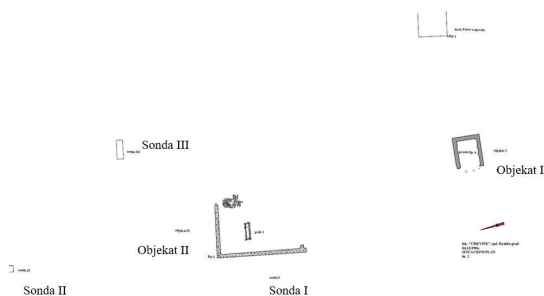
⁶² Isto.

Toponim Crkvine maltene uvijek označava postojanje neke sakralne građevine. Zbog toga ne bi trebalo u potpunosti odbaciti navode da je na ovom mjestu postojala sakralna građevina hrišćanske provijencije. Tu se svakako ne misli na objekat II, ali pitanje funkcije objekta I je i dalje otvoreno, kao i širi prostor lokaliteta koji je kratko istraživao 1986. godine. I upravo na osnovu toga, kao i dugim nizom primjera preuređenja prostora rimskih vila u sakralne svrhe,⁶³ sakralnog graditeljstva na lokalitetu Šipkova Glavica u Martinićima, i na ovome lokalitetu je trebalo očekivati barem neki oblik procesa hristijanizacije.

Ilustracije

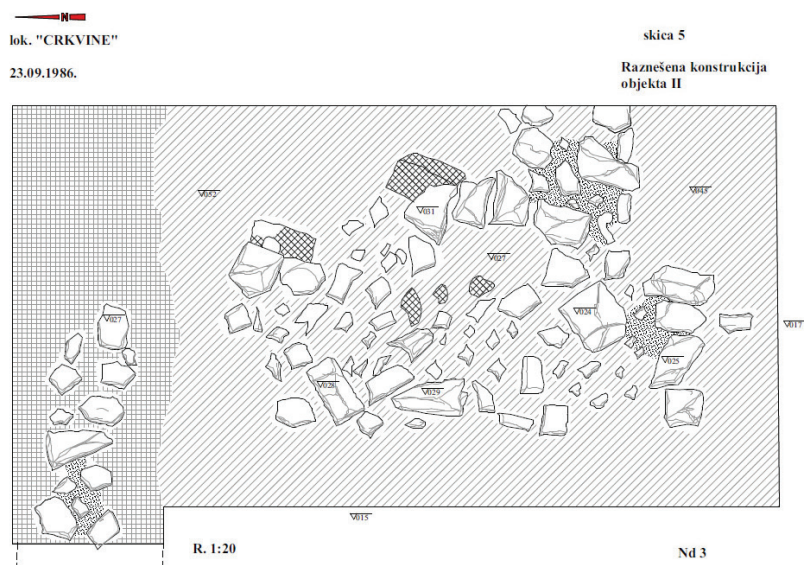

Sl. 1 – Prostor lokaliteta Crkvine Ćurilac i okolnih lokaliteta iz rimskog – kasnoantičkog perioda (Google Earth)

Sl. 2 – Situacioni plan lokaliteta (uradila Ksenija Gomilanović po muzejskoj dokumentaciji)

⁶³ Pogledati Загарчанин, 2010, 35 (Veliki Pijesak); Јанковић, 2001, 11 (Prevlaka); Николајевић – Стојковић, 1955, 160 (Mirišta).

Sl. 3 – Raznešena konstrukcija objekta II (uradila Ksenija Gomilanić po muzejskoj dokumentaciji)

Sl. 4 – Raznešena kamena konstrukcija (muzejska dokumentacija)

Sl. 5 – Skica objekta I (muzejska dokumentacija)

Sl. 6 – Keramička peć (muzejska dokumentacija)

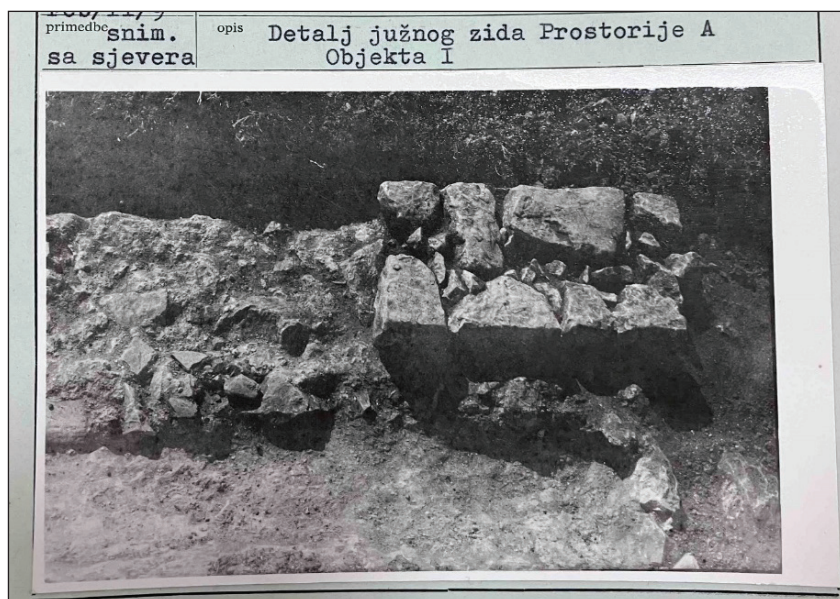
Sl. 7 – *Opus reticulatum* stil (Lična fotografija S.J.)

Sl. 8 – Fragment cjevovoda (Lična fotografija S.J.)

Sl. 9 – Fragmenti luksuzne mermerne oplata (Iković, 2025, 48)

Sl. 10 – Tehnika zidanja, objekat I (muzejska dokumentacija)

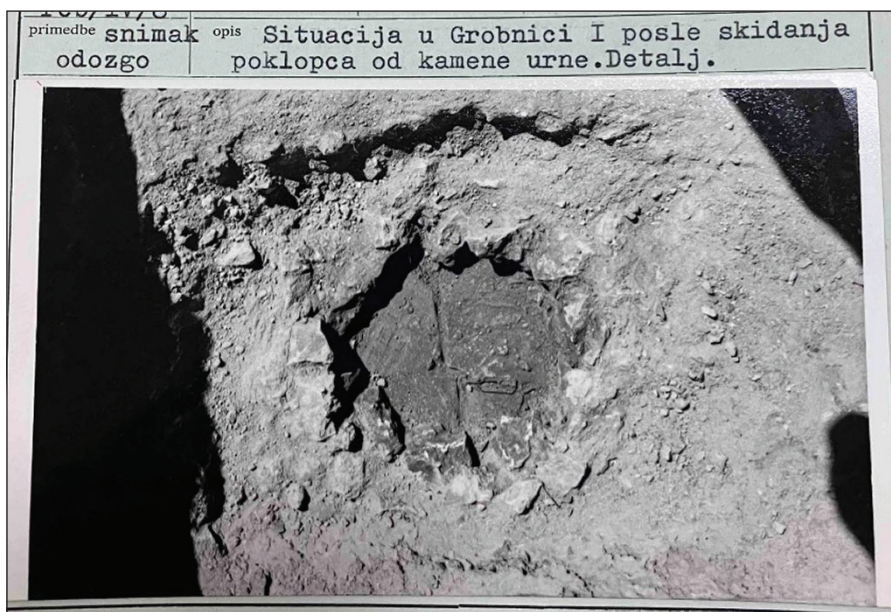
Sl. 11 – Pravougaona konstrukcija unutar objekta II
(muzejska dokumentacija)

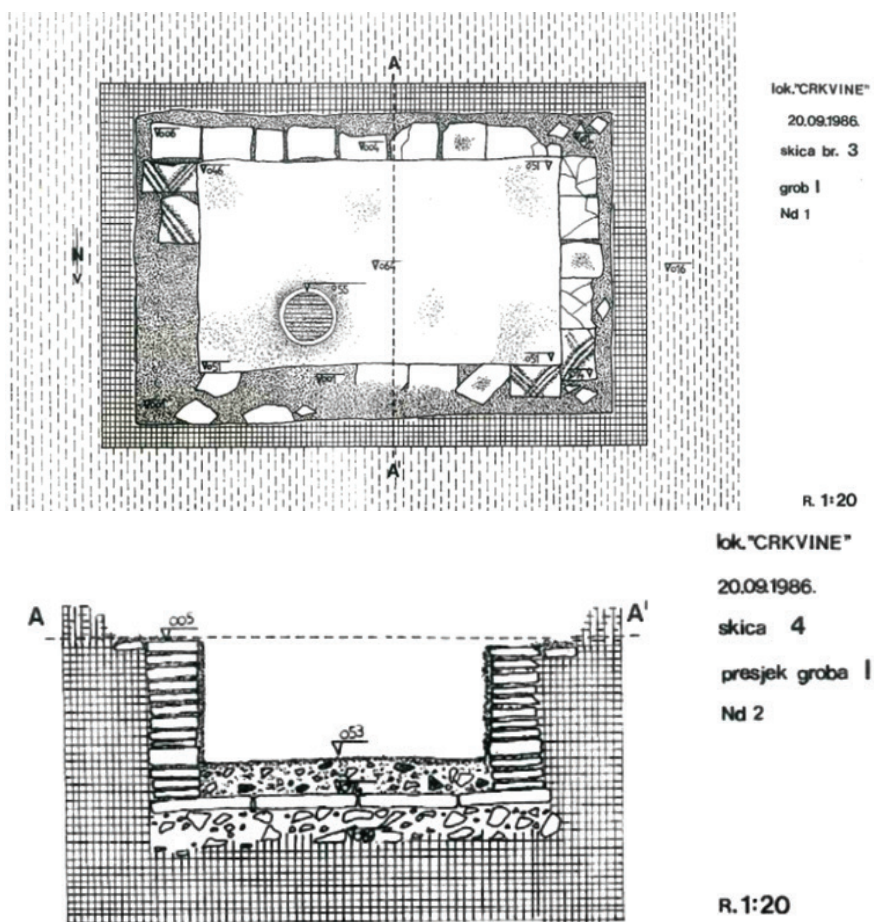
Sl. 12 – Temelj objekta II, raznešena konstrukcija i pravougaona konstrukcija (muzejska dokumentacija)

Sl. 13 – Pravougaona konstrukcija sa kamenim recipijentom
(muzejska dokumentacija)

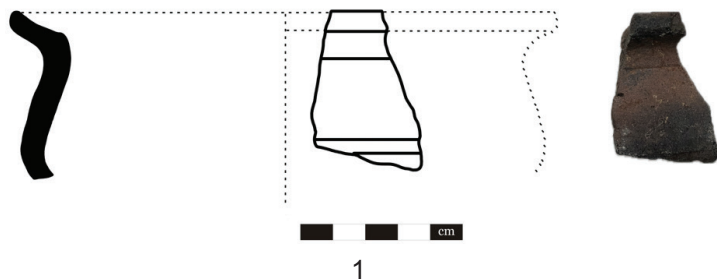

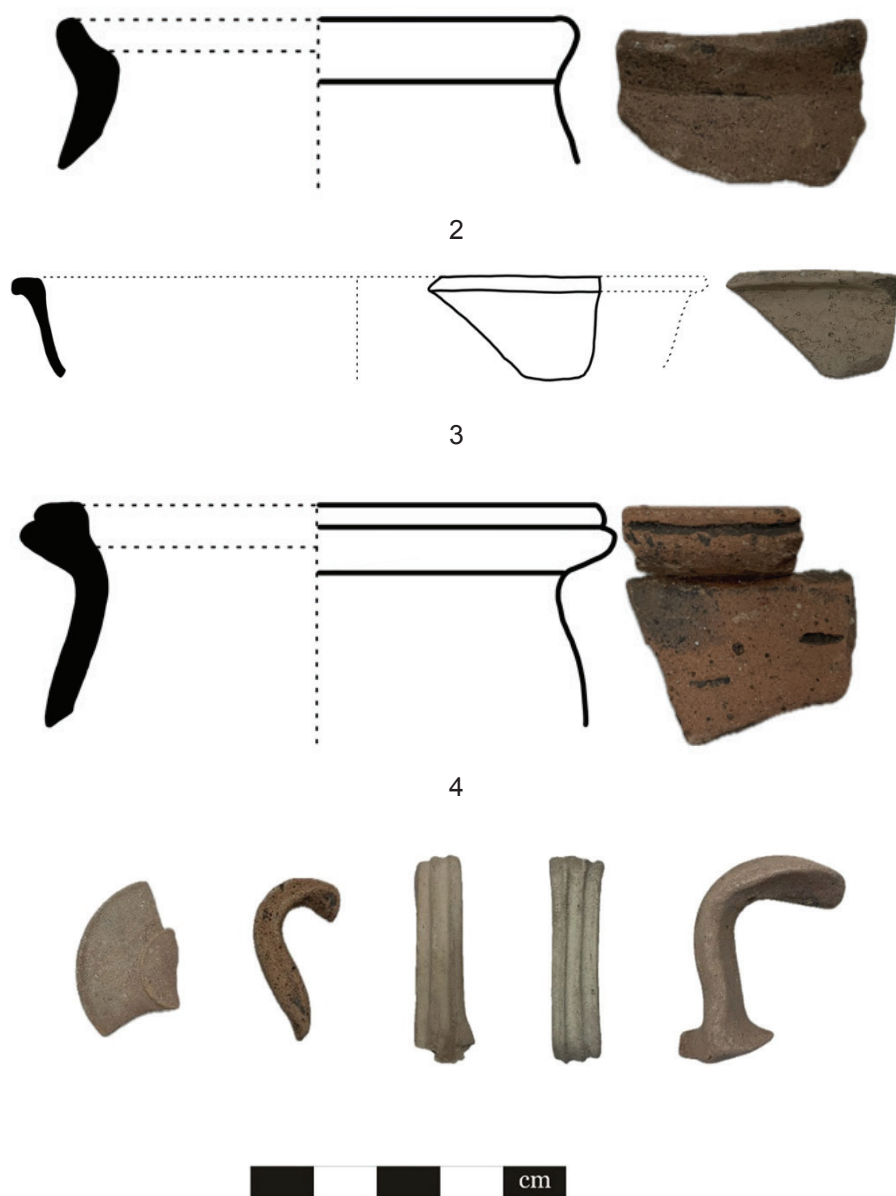
Sl. 14 – Pod i temelj pravougaone konstrukcije (muzejska dokumentacija)

Sl. 15 – Pravougaona konstrukcija i presjek (muzejska dokumentacija)

T. I

Sl. 17 – Fragment poklopca, drška lonca i drške amfora

Literatura:

Istorijski izvori:

Cato the Elder, *De Agri Cultura*.

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cato/De_Agricultura/A*.html

Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, Golden marketing – Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb, 1999.

Dokumentacija:

Arheološko istraživanje lokaliteta Crkvine Ćurilac, foto i crtežna dokumentacija, Zavičajni muzej Danilovgrad.

Књига важнијих догађаја на подручју општине Даниловград, Нови антички локалитет, 4. VIII 1967.

Literatura:

J. Лаушевић, *Црквине*, у Глас Црногорца, бр. 23, 10.06.1887.

П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивици*, Подгорица, (1926) 1996.

Лист Побједа 27.08.1967.

CANU, Odeljenje društvenih nauka, Komisija za arheologiju, O. Žižić, Lj. Glušac, M. Pravilović, *Rekognisciranje opštine Danilovgrad*, Podgorica, 1985.

D. Drašković, M. Živanović, *Keramika prostorije 3-IX. Prilog proučavanju svakodnevnog života antičke Dokleje*, Zbornik radova Nova Antička Dokleja II, Podgorica, 2011.

И. Грујић, *Керамика II века на Доклеју / The II Century Pottery in Doclea*, Zbornik radova Nova Antička Duklja IV, Podgorica, 2013.

Б. Иковић, *Долина ријеке Зете – Бјелопавлићка равница – и античка Дукља*, Историјски Записи 1 – 2, 2014.

Т. Кoprivica, *Arhitektura antičke Duklje. Mogućnost rekonstrukcije*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015.

S. Jovanović, *Oblast Bjelopavličke ravnice tokom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, master rad, odbranjen 12.01.2023.

B. Iković, *Arheološki lokaliteti Danilovgrada, Od praistorije do poznog srednjeg vijeka*, Matica Crnogorska, Podgorica, 2024.

P. Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd, 1987.

D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *Amphorae and roman economy (an introductory guide)*, London & New York, 1986.

I. Stevović, *Praevalis, Obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije*, Podgorica, 2014.

- M. Zagarčanin, *O nekim rezultatima novih arheoloških istraživanja na Prevlaci kod Tivta*, Историјски записи, година LXXXIX, 3 – 4/2016.
- M. Zagarčanin, *Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta*, NAD VI, Podgorica.
- M. Zagarčanin, *Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vele na lokalitetu Mirišta u Petrovcu*, Nova Antička Duklja V, 2014.
- M. Živanović, *Arheološka istraživanja prostorije 3/IX, preliminarna zapažanja*, NAD II, Podgorica, 2011.
- М. Живановић, *Занатске радионице касноантичке Доклеје*, Подгорица, 2014.
- Ђ. Јанковић, *Српско поморје од 7. до 10. стољећа*, Београд, 2007.
- J. W. Hayes, *Late Roman pottery*, British School at Rome, London, 1972.
- J. W. Hayes, *A supplement to Late Roman Pottery*, British School at Rome, London, 1980.
- J. W. Hayes, K. W. Slane, *Late Classical, Hellenistic, and Roman Pottery (Isthmia II)*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens 2022
- M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*: Archaeopress, British Archaeological Reports, International Series, Oxford, 2004.
- M. Baković, *Arheološka istraživanja na lokalitetu Duklja 2009. godine, Objekat IX*, Zbornik radova Nova Antička Duklja I, Podgorica, 2010.
- M. Baković, *Preliminarni rezultati istraživanja na prostoru kapitelnog hrama lokaliteta*, Zbornik radova Nova Antička Duklja II, Podgorica, 2011.
- А. Цермановић – Кузмановић, О. Велимировић – Жижић, Д. Срејовић, *Античка Дукља, Некрополе*, Титоград, 1975.
- И. Николајевић – Стојковић, *Касноантички мозаик из Петровца на Мору*, Зборник радова С. А. Н. ХЛИВ – Византолошки институт, књ. 3., Београд 1955.
- А. Majkić, Ђ. Gobić – Bravar, *Ulomci oslikane žbuke i mramora iz rimskih vila na poluotoku Katoro i rtu Tiola kod Umaga sa starih arheoloških istraživanja 1957. i 1970./71.*, Histor. Archaeologia, 47/2016.
- A. M. A. Buzaian, *Ancient olive oil presses and oil production in Cyrenaica (North – East Africa)*, British Institute for Libyan and Northern African Studies Open Access Monograph 3, 2022.
- O. R. Ilić, *Poljoprivreda proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije, od I do prve polovine V veka*, dokt. disertacija, Beograd, 2012.
- C. Isings, *Roman glass from dated finds*, J. B. Wolters, Groningen/Djakarta, 1957.
- Cl. Pickersgill, P. Roberts, *New Light on Roman Sparta: Roman Pottery from the Sparta Theatre and Stoa*, Annual of British School at Athens, vol 98.
- М. Ончевска Тодоровска, *Доцноантичка грнчарија во република Македонија, доцен 3-ти/6-ти век*, Музеј на град Скопје, Скопје, 2010.
- T. Turković, *Diocletian's "imperial court" in Doclea*, Ars Adriatica, vol., br. 11, 2021a.
- T. Turković, N. Maraković, *Reconsideration of the So-Called "Diana's Temple" in Ancient Doclea*, Peristil, vol.64, br. 1, 2021b.

T. Turković, *Objekat IX u Dokleji (Diokleja) – Dioklecijanovo preuređivanje kompleksa*, Nova Antička Duklja XIII, 2023.

S. Martin – Kilcher, *Fish-sauce amphorae from the Iberian peninsula: Amphorae in Britain and the western Empire*, Vol 10, 2003.

K. W. Slane, G. Sanders, *Corinth: Late Roman Horizons*, Hesperia, vol. 74, No. 2, American School of Classical Studies at Athens, 2005.

E. Ayalon, R. Frankel, A. Kloner, *Oil and Wine Presses in Israel from Hellenistic, Roman and Byzantine Period*, BAR International Series 1972, 2009.

A. Kilić – Matić, *Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije*, Opuscula archaeologica, Vol. 28 No. 1, 2004.

A. Majkić, Đ. Gobić-Bravar, *Ulomci oslikane žbuke i mramora iz rimskih vila na poluotoku Katoro i rtu Tiola kod Umaga sa starih arheoloških istraživanja 1957. i 1970./71*, Histria archaeologica, vol.47, 2016.

M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1976.

M. Габричевић, *Ртково – Гламија I*, Бердапске свеске III, 1986.

H. Јевремовић, *Керамика јужног и западног бедема локалитета Diana – Karataš*, Бердапске свеске IV, 1987.

A. Konestra, *Keramika s Foruma Municipia Flavia Fulfinuma (otok Krk, Hrvatska) – istraživanja od 2007. do 2013. godine*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, vol.32., 2015

Stanko JOVANOVIĆ, Srećko ŽIVANOVIĆ, Boško IKOVIĆ

OBSERVATIONS ON THE LOCATION OF THE CHURCH ĆURILAC IN BJELOPAVLICI

Summary

The site of the Ćurilac Church is located on the right bank of the Zeta River, about two kilometers from Danilovgrad (picture 1). The first mention of this locality dates back to 1887, in an article by teacher Jovan Laušević that was published in the magazine Glas Crnogorca. Petar Šobajić calls this place Blatinište and states that the foundation of the old church of Malonšić with the surrounding buildings is well preserved. During the archaeological reconnaissance of the municipality of Danilovgrad in 1985, it was determined that the site covers an area of 60 x 20 m with the outlined foundations of a building with a square room (dimensions 3.7 x 3.5 m) whose walls are 0.50 m thick. On that occasion, fragments of Roman bricks were found on the banks of the Zeta, while a bronze coin from the third century AD was found at a depth of 0.50 m, as well as fragments of Roman bricks and ceramic material. The documentation on archaeological research itself is not complete. The diary of the field research is missing, and the Danilovgrad Native Museum contains tech-

nical and photographic documentation, as well as movable archaeological material that was collected during the research itself. Based on these data, in this paper we will present the results of the research at that time, as well as present certain conclusions to the extent possible